

สรุปสาระสำคัญของเวทีสัมมนาสาธารณะ (Public lecture)

โครงการรัฐธรรมนูญเปรียบเทียบ

ตอนที่ 6

"รัฐธรรมนูญญี่ปุ่น:

การสถาปนาประชาธิปไตยที่มั่นคงหลังความพินาศจากสงคราม"

วันศุกร์ที่ 18 กุมภาพันธ์ 2565 เวลา 13.30-16.00 น.

จัดโดย สำนักนวัตกรรมการเพื่อประชาธิปไตย สถาบันพระปกเกล้า

วิทยากร ศ.ดร.กิตติ ประเสริฐสุข

ดำเนินรายการโดย นายภุภะภัทร์ เครือณรัตน์

บทนำ

รัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายที่สำคัญกฎหมายหนึ่ง ซึ่งเป็นที่มาของสถาบันทางการเมือง การรับรองสิทธิเสรีภาพของประชาชน ตลอดจนกำหนดโครงสร้างในการบริหารประเทศ สถาบันพระปกเกล้าจึงอยากที่จะให้ความรู้ ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญในประเทศต่างๆ รวมไปถึงความท้าทายของรัฐธรรมนูญในสถานการณ์โลกปัจจุบัน เพื่อเผยแพร่สู่สาธารณะ จึงเป็นที่มาของการจัดเวทีสาธารณะ (Public lecture) ในครั้งนี้

นอกจากนี้ สถาบันพระปกเกล้าจัดทำหนังสือ KPI Yearbook เป็นประจำ สำหรับปี พ.ศ. 2564 นี้ อยู่ภายใต้ชื่อ “รอบโลกรัฐธรรมนูญ” ซึ่งขณะนี้อยู่ในความสนใจของทุกฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นภาคการเมือง ฝ่ายค้าน ฝ่ายรัฐบาล ภาคประชาสังคมที่มีการเข้าชื่อใช้สิทธิให้มีการแก้ไขจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้เอง หนังสือรอบโลกรัฐธรรมนูญ จึงได้มีการนำเสนอบทความเปรียบเทียบรัฐธรรมนูญทั้ง 9 ประเทศ ได้แก่ อังกฤษ จีน ญี่ปุ่น เยอรมันนี สหรัฐอเมริกา อินเดีย เนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส และอิตาลี

วันนี้สถาบันพระปกเกล้าได้รับเกียรติจาก อาจารย์กิตติ ประเสริฐสุข ซึ่งเป็นผู้เขียนบทที่รัฐธรรมนูญญี่ปุ่น : การสถาปนาประชาธิปไตยที่มั่นคง หลังความพินาศจากสงคราม ในหนังสือรอบโลกรัฐธรรมนูญ โดยอาจารย์ได้อธิบายภาพรวมความเข้าใจของรัฐธรรมนูญประเทศญี่ปุ่น ดังนี้

ที่มาของรัฐธรรมนูญญี่ปุ่น

รัฐธรรมนูญฉบับของขั้วจากสมเด็จพระจักรพรรดิ : ญี่ปุ่นประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับแรกเมื่อปี ค.ศ. 1889 ในรัชสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิเมจิ สาเหตุสำคัญที่ทำให้ญี่ปุ่นต้องมีรัฐธรรมนูญคือ เพื่อสร้างความเป็นอารยะ อันจะนำไปสู่การปรับแก้สนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมกับชาติตะวันตก เหตุผลอีกประการคือ เพื่อตอบสนองความต้องการภายในประเทศจากอดีตซามูไร พ่อค้า และนายทุน รัฐธรรมนูญฉบับนี้ถือได้ว่าเป็นรัฐธรรมนูญแบบราชาธิปไตย กล่าวคืออำนาจในการแต่งตั้ง คณะรัฐมนตรี อำนาจในการยุบสภา อำนาจในการแต่งตั้งองคมนตรีอยู่ที่องค์สมเด็จพระจักรพรรดิ กล่าวได้ว่ารัฐธรรมนูญฉบับแรกของประเทศญี่ปุ่นเป็น “ของขั้ว” ที่สมเด็จพระจักรพรรดิพระราชทานให้กับประชาชนนั่นเอง

มีรัฐธรรมนูญแต่ยังไม่มีประชาธิปไตย: นอกเหนือจากการแต่งตั้งคณะรัฐมนตรี การยุบสภา ซึ่งเป็นอำนาจของสมเด็จพระจักรพรรดิ เมื่อพิจารณาเนื้อหาของรัฐธรรมนูญประเทศญี่ปุ่นในปี ค.ศ. 1889 นั้นจะพบว่า ผู้ว่าราชการจังหวัดนั้นมาจาก การแต่งตั้งจากส่วนกลาง ผู้มีสิทธิเลือกตั้งมีเพียงผู้ชายที่เสียภาษี นักการเมือง นักวิชาการส่วนใหญ่ นั้นมาจากเชื้อพระวงศ์และขุนนางเท่านั้น นายกรัฐมนตรีของประเทศญี่ปุ่นในช่วงนี้จึงมักเป็นทหารหรือมาจากราชนิกุล ขณะที่ในทางศาสนา ทุกคนจะต้องนับถือลัทธิชินโตเท่านั้น ยิ่งในทศวรรษที่ 1930 เมื่อญี่ปุ่นทำสงคราม ประชาชนถูกจำกัดสิทธิเสรีภาพในการชุมนุม มีการยุบพรรคการเมืองจำนวนมากอีกด้วย กล่าวได้ว่า แม้จะมีรัฐธรรมนูญ แต่ประเทศญี่ปุ่นยังไม่ถือเป็นประเทศประชาธิปไตยนั่นเอง

นอกจากนี้ เมื่อทหารเข้ามากระชับอำนาจ โดยอ้างปัญหาความมั่นคงของประเทศและการปกป้องพระเกียรติของสมเด็จพระจักรพรรดิ พวกเขาสามารถเข้าปกครองประเทศโดยไม่ต้องฉีกรัฐธรรมนูญ เนื่องจากบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญไม่เป็นประชาธิปไตยซึ่งเปิดช่องไว้อยู่แล้ว เพียงแค่ได้รับการแต่งตั้งจากสมเด็จพระจักรพรรดิเท่านั้น อย่างไรก็ตาม จุดเปลี่ยนสำคัญของรัฐธรรมนูญญี่ปุ่นคือเมื่อพวกเขาเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ 2 อันไปสู่ความสูญเสียอย่างใหญ่หลวง จนทำให้ประเทศญี่ปุ่นจำเป็นต้องเริ่มกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญ และเซตซีโร่ใหม่

กระบวนการร่างรัฐธรรมนูญของญี่ปุ่น

บทบาทของสหรัฐอเมริกา : การร่างรัฐธรรมนูญปี ค.ศ. 1947 เริ่มขึ้นภายหลังจากการที่นายพลแมกอาร์เธอร์ประกาศใช้แผนการปฏิรูปญี่ปุ่น มีการได้แต่งตั้งพลจัตวาคอร์ตนิย์ วิตนีย์ ฝ่ายปกครองของกองกำลังสัมพันธมิตร (Supreme Commander of Allied Power: SCAP) เป็นผู้ดำเนินการในการร่าง จากนั้นก็ได้มีการส่งต่อไปยังคณะรัฐมนตรีของญี่ปุ่น ช่วงเวลาที่กำลังร่างรัฐธรรมนูญอยู่นี้เอง

ประชาชนชาวญี่ปุ่นมีการตื่นตัวอย่างมาก มีการถกเถียง มีการเสนอแนะ หรือแม้กระทั่งการเสนอร่างรัฐธรรมนูญทั้งฉบับลงหนังสือพิมพ์ นิตยสาร แผ่นพับทั่วประเทศ

ช่วงแรกสหรัฐอเมริกาเองก็ต้องการยกเลิกสถาบันจักรพรรดิ เนื่องจากมองว่ามีส่วนสำคัญในการปลุกระดมลัทธิทหารนิยม จนนำไปสู่สงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างไรก็ตาม สหรัฐฯ ได้ประมวลความคิดเห็นต่างๆ ทั้งจากข้อเสนอแนะในหนังสือพิมพ์ แผ่นพับจากภาคประชาชน ทำให้ตระหนักได้ถึง ความสำคัญที่จะคงสถาบันจักรพรรดิไว้ในฐานะ “ศูนย์รวมจิตใจของชาวญี่ปุ่น” นอกจากนี้พวกเขายังมองว่าจะเป็นที่ยากที่คนญี่ปุ่นจะยอมรับได้ หากว่าสถาบันที่เคยให้ความเคารพอย่างสูงสุดต้องสูญสลายไป ถือได้ว่าสหรัฐฯ ได้เป็นผู้มีบทบาทอย่างมากในการร่างรัฐธรรมนูญของประเทศญี่ปุ่นกว่าได้

บทบาทของญี่ปุ่นเอง: ในการประชุมที่พอดสต์ัม ประเทศเยอรมนี เพื่อกำหนดสถานะของผู้แพ้สงคราม ได้มีการออก “คำประกาศพอดสต์ัม” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวโน้มและความปรารถนาของชาวญี่ปุ่นที่ต้องเป็นประชาธิปไตย ขจัดลัทธิทหารนิยม ทลายโครงสร้างสังคมแบบเดิม เพื่อให้มั่นใจได้ว่าประเทศญี่ปุ่นจะไม่หวนกลับไปทำสงครามอีก นายพลแมกอาร์เธอร์เองก็ได้นำหลักการพอดสต์ัมดังกล่าว มาเป็นหลักในการร่างรัฐธรรมนูญของประเทศญี่ปุ่น ขณะเดียวกันชาวญี่ปุ่นเองก็มีบทบาทในการร่างรัฐธรรมนูญอยู่พอสมควร ทั้งในการปรับแก้ไขข้อความบางมาตราในช่วงการพิจารณาของคณะรัฐมนตรี การแปลรัฐธรรมนูญจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาญี่ปุ่นเพื่อให้ชาวญี่ปุ่นซึ่งมีระดับการรู้หนังสือสูงถึงร้อยละ 90 ได้ร่วมแสดงความคิดเห็นผ่านช่องทางต่างๆ อีกด้วย ในระหว่างการพิจารณาโดยรัฐสภา สหรัฐฯ ก็ได้เปิดโอกาสให้สามารถแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อหาบางไปรัฐธรรมนูญได้ โดยเฉพาะในประเด็นสำคัญ เช่น สถานะของสมเด็จพระจักรพรรดิ หรือการสละสิทธิที่จะก่อสงครามของรัฐ นายกรัฐมนตรีชิเงรุ โยชิคะ เน้นย้ำให้รัฐสภาผ่านด้วยเหตุผล 3 ประการนั่นคือ (1) กันไม่ให้พวกสุดโต่งในรัฐสภาเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประธานาธิบดี (2) ไม่ให้ชาติสัมพันธ์มิตรอื่นเข้ามาแทรกแซง (3) จะช่วยยุติการยึดครองของสหรัฐฯ ได้ ในท้ายที่สุดร่างรัฐธรรมนูญจึงสามารถผ่านการพิจารณาของรัฐสภา และได้มีผลบังคับใช้วันที่ 3 พฤษภาคม 1947 นับแต่นั้นเป็นต้นมา

รัฐธรรมนูญปี 1947 จึงเป็นรัฐธรรมนูญที่เป็นประชาธิปไตยอย่างมาก โดยกำหนดให้อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน กษัตริย์เป็นเพียงสัญลักษณ์ ไม่มีพระราชอำนาจ มีการรับรองสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนอย่างเฉกเช่นเดียวกับ และจำกัดอำนาจของรัฐไม่ให้ไปละเมิดสิทธิของประชาชนดังเช่นในสมัยสงคราม ซึ่งถือว่าเป็นไปตามความปรารถนาของประชาชนชาวญี่ปุ่นเอง

แม้สหรัฐฯ จะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ แต่ร่างรัฐธรรมนูญก็ได้มาจากฐานคิดของสหรัฐฯ เท่านั้น หากแต่ยังมีการประมวลทั้งจากหลักพอดสต์ัม ข้อเขียน ข้อเสนอแนะในหนังสือพิมพ์ แล้วสังเคราะห์ออกมาเป็นรัฐธรรมนูญ นอกจากนี้ ในกระบวนการรัฐสภาของญี่ปุ่นเองก็ได้มีการเจรจาต่อรองเพื่อ

แก้ไขข้อความในหลายจุด ซึ่งสหรัฐฯ เองก็โอนอ่อนผ่อนตามข้อเรียกร้องเหล่านี้ด้วย กล่าวได้ว่า รัฐธรรมนูญฉบับนี้ถือเป็นผลผลิตอันเกิดจากการทำงานร่วมกันระหว่างสหรัฐฯ และญี่ปุ่นนั่นเอง

ลักษณะพิเศษของรัฐธรรมนูญญี่ปุ่น

การปลดทหาร (Demilitarization): หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การปลดอาวุธ การสลายกองทัพเป็นสิ่งแรกที่ฝ่ายสัมพันธมิตรต้องดำเนินการในทันที โดยมีการยุบกระทรวงกลาโหม กองทัพบก กองทัพเรือ กองทัพอากาศ ยกเลิกการเกณฑ์ทหาร ดังนั้น รัฐธรรมนูญฉบับจึงได้ให้อัตลักษณ์ใหม่กับประเทศญี่ปุ่น นั่นคือการมุ่งเน้นพัฒนาประชาธิปไตยและไฝ่สันติภาพ โดยบัญญัติไว้ในมาตรา 9 ซึ่งเป็นแนวทางที่ญี่ปุ่นจะละสิทธิในการใช้กำลังแก้ไขข้อขัดแย้งระหว่างประเทศ ภายหลังเรียกว่า “หลักการโยชิเดะ” อันประกอบด้วย 3 เสาหลักนั่นคือ ประการแรก นโยบายความมั่นคงที่ไม่มีกองทัพ โดยญี่ปุ่นจะใช้งบประมาณด้านการป้องกันประเทศน้อยที่สุด ประการที่สอง ญี่ปุ่นจะนำทรัพยากรไปเน้นพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อฟื้นฟูประเทศและสร้างความปลอดภัยดีให้แก่ประชาชน ประการสุดท้าย ญี่ปุ่นจะไม่พยายามมีบทบาทในการระหว่างประเทศ ซึ่งหลักการโยชิเดะนี้เองเป็นเสาหลักสำคัญของแนวนโยบายบริหารประเทศและการต่างประเทศของญี่ปุ่น

อย่างไรก็ตาม ด้วยช่วงที่สภาวะสงครามเย็นที่กำลังเข้มข้น โดยเฉพาะช่วงสงครามเกาหลี ฝ่ายสหรัฐฯ ได้เปลี่ยนจุดยืน โดยต้องการให้ญี่ปุ่นมีกองกำลังทหารขึ้นมาเพื่อช่วยสนับสนุนสหรัฐฯ โดยประธานาธิบดีนิกสันเองออกมาอมรับว่ามาตรา 9 เป็นข้อผิดพลาด นอกจากสงครามเกาหลี ยังมีสถานการณ์อื่นๆ เช่น สงครามอิรัก-อิหร่าน สงครามอ่าวเปอร์เซีย หรือแม้กระทั่งปัญหานิวเคลียร์เกาหลีเหนือ ซึ่งประเทศญี่ปุ่นก็มีความพยายามที่จะตีความมาตรา 9 ขึ้นมาใหม่ เช่น ก่อตั้งกองกำลังป้องกันตนเอง โดยตีความว่าญี่ปุ่นสามารถมีกองกำลังตนเองเพื่อรักษาความปลอดภัยของตนเอง หรือการออกกฎหมายเพื่อให้สามารถส่งกองกำลังป้องกันตนเองไปร่วมกับกองกำลังรักษาสันติภาพได้ แต่จะร่วมในแนวหลัง เช่น การขนส่ง การแพทย์ การเก็บกู้ระเบิด ฯลฯ โดยกฎหมายนี้ญี่ปุ่นจะส่งกองกำลังออกจากประเทศได้ก็ต่อเมื่อไปร่วมในภารกิจรักษาสันติภาพของสหประชาชาติเท่านั้น จะเห็นได้ว่าประเทศญี่ปุ่นประสบความสำเร็จอย่างมากอย่างมากระหว่างการดำรงไว้ซึ่งมาตรา 9 และการตอบสนองสถานการณ์ความมั่นคงรอบด้านตั้งแต่ช่วงสงครามเย็นจนถึงปัจจุบัน

การกระจายอำนาจ (Decentralization) และการลดการกระจุกตัวของความมั่งคั่ง : ในมาตรา 92-95 ของรัฐธรรมนูญ ได้เน้นความเป็นอิสระขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เพื่อช่วยหยั่งรากประชาธิปไตยไปในระดับประชาชน โดยมีการยุบกระทรวงมหาดไทย การให้สภาและผู้บริหาร

ท้องถิ่นทุกระดับมาจากการเลือกตั้งโดยตรงของประชาชน การให้ประชาชนสามารถเสนอกฎหมายระเบียบท้องถิ่น ตลอดจนสามารถเสนอเรื่องถอดถอนผู้บริหารท้องถิ่นได้ ทำให้จังหวัด เทศบาล การปกครองส่วนท้องถิ่นกว่า 3,200 แห่งล้วนมาจากการเลือกตั้ง ประชาชนญี่ปุ่นได้คุ้นเคยกับระบอบประชาธิปไตยผ่านการเลือกตั้ง การถอดถอน และการมีส่วนร่วมในลักษณะอื่นๆ อันเป็นรากฐานสำคัญให้ประเทศญี่ปุ่นเป็นประเทศเสรีประชาธิปไตยไปในที่สุด

นอกจากนี้ รัฐธรรมนูญญี่ปุ่นยังมีความมุ่งหมายที่จะพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเพื่อสวัสดิการที่ดีให้กับประชาชนด้วย ส่งผลให้เกิดกฎหมายลูกและมาตรการอื่นๆ เพื่อลดการกระจุกตัวของความมั่งคั่ง เช่น การสลายกลุ่มทุน ไชบัตสึ ประกอบด้วย มิตซูย (Mitsui) มิตซูบิชิ (Mitsubishi) ซุมิโตโมะ (Sumitomo) และยาสุดะ (Yasuda) ซึ่งเป็นธุรกิจครอบครัวที่ครอบคลุมอุตสาหกรรมและธุรกิจหลายแขนง ด้วยการบังคับขายหุ้นและปรับเปลี่ยนให้เป็นบริษัทมหาชน นอกจากนี้ยังมีการออกกฎหมายคุ้มครอง SME เช่น กฎระเบียบเกี่ยวกับการจำกัดการตั้งห้างร้านค้าปลีกขนาดใหญ่ การจำกัดการตั้งสาขาธนาคารขนาดใหญ่ การออกกฎหมายปฏิรูปที่ดินซึ่งจำกัดการถือครองที่ดิน และซื้อที่ดินส่วนเกินในราคาถูกเพื่อจัดสรรให้กับประชาชน มาตรการส่งเสริม SME นี้เองที่ส่งผลให้ประเทศญี่ปุ่นเป็นประเทศที่พัฒนาเศรษฐกิจได้อย่างเข้มแข็งในขณะเดียวกันก็มีความเหลื่อมล้ำน้อย และประชาธิปไตยก็ยั่งยืนนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา

สิทธิเสรีภาพของประชาชนกับอำนาจรัฐ: รัฐธรรมนูญหมวดที่ 3 ว่าด้วยสิทธิและหน้าที่ของประชาชน ได้ให้ความสำคัญกับเรื่องเสรีภาพของประชาชนอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในมาตรา 97 ที่กำหนดให้รัฐต้องรับรองสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนทุกๆ เรื่องไว้ในรัฐธรรมนูญและกฎหมายต่างๆ โดยรัฐบาลไม่สามารถล่วงละเมิดได้ ด้วยบทบัญญัติดังกล่าวทำให้รัฐบาลไม่สามารถดำเนินการบางอย่างที่เด็ดขาดได้ แม้จะได้รับเสียงสนับสนุนจากประชาชนส่วนใหญ่ เช่น กรณีการก่อวินาศกรรมในสถานีรถไฟใต้ดินกลางกรุงโตเกียว ซึ่งเกิดจากลัทธิโอมชินริเคียว ส่งผลให้มีผู้เสียชีวิตจำนวนมาก แต่รัฐบาลก็ไม่สามารถยุบลัทธินี้ได้ เนื่องจากบทบัญญัติเรื่องการนับถือศาสนาในรัฐธรรมนูญ

นอกจากนี้ยังรวมไปถึง สถานการณ์ระบาดของโรคโควิด 19 รัฐบาลก็ไม่สามารถที่จะประกาศล็อกดาวน์เพื่อจำกัดกิจกรรมและปิดสถานที่ต่างๆ ได้ นอกจากนี้ยังไม่สามารถสั่งการจังหวัดต่างๆ ได้ โดยรัฐบาลทำได้เพียงขอความร่วมมือจากประชาชนให้ทำตามมาตรการป้องกันการแพร่ระบาดเท่านั้น แม้ว่าจะมีการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนในปี 2564 เกี่ยวกับการแก้ไขรัฐธรรมนูญเพื่อนำไปสู่การประกาศสถานการณ์ฉุกเฉินสำหรับการจัดการกับการแพร่ระบาดโควิด ซึ่งประชาชนกว่าร้อยละ 57 เห็นด้วย แต่การแก้ไขรัฐธรรมนูญก็ไม่สามารถประสบความสำเร็จได้

บทสรุป

ประเทศญี่ปุ่นถือเป็นตัวแบบที่สำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นแกนกลาง และมีการปฏิรูปต่อเนื่องมา ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทุกฝ่ายได้รับบทเรียนจากความสูญเสียที่เกิดขึ้นจึงมีฉันทามติร่วมกันที่จะยึดมั่นต่อประชาธิปไตย สิทธิเสรีภาพ และการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ โดยมีการปลดทหารและสลายกองทัพ มีการกระจายอำนาจผ่านการเลือกตั้งในทุกระดับ เพื่อหยั่งรากประชาธิปไตยตั้งแต่ระดับท้องถิ่น มีการลดการกระจุกตัวของความมั่งคั่ง ผ่านการปฏิรูปที่ดินและการคุ้มครอง SME ปฏิเสธไม่ได้ว่าสหรัฐฯ เป็นผู้มีความสำคัญในการร่างรัฐธรรมนูญนี้ แต่รัฐธรรมนูญฉบับนี้เองก็เป็นไปตามเจตนารมณ์ของประชาชนชาวญี่ปุ่นที่ต้องการสันติภาพ ประชาธิปไตย และสิทธิเสรีภาพเช่นเดียวกัน

กระนั้น รัฐธรรมนูญที่สร้างจากบริบทสงครามโลก ก็มีประเด็นปัญหาที่ไม่สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะในมาตรา 9 ที่ประเทศญี่ปุ่นยอมสละสิทธิในการใช้กำลังแก้ไขต่อความขัดแย้งระหว่างประเทศ แต่ในขณะเดียวกันญี่ปุ่นเองก็กำลังเผชิญหน้ากับภัยคุกคามจากเกาหลีเหนือ รัสเซีย และจีน นอกจากนี้การคุ้มครองเสรีภาพของประชาชนอย่างถึงที่สุด กลับทำให้การบริหารจัดการภาวะวิกฤติเป็นไปได้ยาก จากการที่ไม่สามารถประกาศสภาวะฉุกเฉินบังคับประชาชนได้ บทบัญญัติจากรัฐธรรมนูญเหล่านี้เองที่เป็นความท้าทายประเทศญี่ปุ่นจนถึงปัจจุบัน

จัดบันทึก: จิราวุฒิ จิตจักร

ตรวจทานและออกแบบ: ธนิษฐา สุขวัฒนะ

สำนักนวัตกรรมการเพื่อประชาธิปไตย สถาบันพระปกเกล้า